

Българите в Северното Причерноморие
изследвания и материали
том шести

**ДИМИТЪР П. ГРЕКОВ И ПОЛАГАНЕ ОСНОВИТЕ НА
БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА (1877 – 1879 г.)**

Калчо К. Калчев

Едва ли за съвременния български читател с по-голям интерес към историческото знание името на бесарабския българин Димитър Панайотов Греков представлява особена загадка. Но и едва ли разминаването между очаквани познания и действителна информираност за живота и политическата дейност на един от “строителите на съвременна България” (Сим. Радев) има еквивалент в общоисторическата култура на днешните поколения българи. Въпреки оставеното от Симеон Радев и Димитър Маринов¹, въпреки мемоарната литература върху бурната следосвобожденска епоха, в най-добрия случай компетентността и на специалиста по нова и най-нова история по отношение на ролята на Д. Греков като политик и държавник рядко пъти се простира извън биографичните сведения, давани в енциклопедично-справочни издания. А в тях основата е взета от отдавна публикуваната под формата на некролог биохроника на Васил Кънчов в началото на нашия век². Само ограничен кръг изследвачи, опериращи предимно с архивно-документални публикувани и непубликувани източници, се докосват до различни страни от многообразната дейност на Д. Греков като министър-председател, министър на правосъдието и на външните работи и вероизповеданията, като подпредседател на Държавния съвет и специален дипломатически емисар, като лидер на Консервативната и Народнолибералната партия. Но нито един от тях не се е ангажирал досега с написване на цялостно биографично изследване за рано починалия български политик. Някои лаконични животописни сведения, публикувани напоследък, не променят съществено гореизложеното обобщение³.

Ето защо чрез настоящата статия, разработена на основата на достъпни засега източници, се хвърля по-обилна светлина върху началото на държавническия и политическия път на една сложна и противоречива личност, чиито дела са вградени в основите на следосвобожденска България през един близо четвъртвековен път на развитие. Интересът към тази личност се обуславя както от широката амплитуда от субективни и силно политизирани оценки на съвременниците, така и от доста идеологизирани обобщителни съждения на поколения историци, докосвали се в по-значителна или по-слаба степен до делото на Д. Греков. Тези характеристики с пълна сила важат и за времето, когато се съзидат основите на българската държавност. За това време Д. Греков е определян с ясно дефиниран негативен знак ту като “гагаузин”, “грък” или “влах”, ту като “вагабонтин” и “побойник”, ту като лош “консерватор” или “подлизурко” от кръга на Ал. Дондуков. Слаби рецидиви от духа на онази епоха оказват известно влияние и върху историознанието. А едва ли е необходимо днес да се връщаме към острастените оценки на П. Р. Славейков, който в навечерието на изборите за Първо обикновено народно събрание (1879 г.) призовава: “Ни един, ни половин външен българин не избирайте, и най-много се пазете да не попадне в изборите от онези т. нар. влашки и бесарабски българи, какъвто не е българин и покровителят им Греков, който ги е надомъкнал и вмъкнал във всичките клони на управлението, а най-вече в правосъдието, дето е най-голямата стръв”⁴. Д. Греков не е само “един от първите българи в Румъния, които пр е к р а ч а т Дунава и се озовават в нея”⁵, той е свързан с руските военноадминистративни власти като адвокат в Браила още по времето на княз Вл. Черкаски при посредничеството на Н. Ценов и проф. Марин Дринов⁶. Запазени документи свидетелстват, че към 1 декември 1877 г. бившият възпитаник на Болградската гимназия и доктор по право на университетите в Париж и Екс ан Прованс е председател на Браилския български комитет: на него тулчанският губернатор И. В. Белоцерковец се доверява, като моли за финансово съдействие по изпращане на 140 тулчански опълченци за Свищов⁷. Два дни след това Д. Греков отговаря, че Българският комитет “може да даде 600 франка за продоволствие и изпращане на 140 опълченца от Тулча до Свищов”⁸.

След като победоносните руски войски стигат до подстъпите на османската столица и бива подписан прелиминарният договор в Сан Стефано, Д. Греков отива в София, а после по силата на дълга и благодарение на близостта си с екзарх Йосиф (заедно с когото е учил в правния факултет в Париж), се озовава в Пловдив. Идването му в България е в ранната пролет на 1878 г. Запазено писмо до проф. М. Дринов документира факта, че на 5 април 1878 г. браилските българи упълномощават Д. Греков заедно със Ст. Берон да

поднесе адрес до руския император⁹, чрез който да се изкаже благодарността и на браилските българи за Освобождението. Но в Одринско духовни представители на българската нация, сред които е и Д. Греков, стигат до идеята да се изпрати протестна депутация до представители на Великите сили в Цариград – поводът е все по-затвърждаващото се убеждение за предстоящо ревизиране на Санстефанския договор¹⁰. Скоро след това в турската столица българските пратеници вземат историческото решение да подготвят протестни адреси до предстоящия в близко време международен конгрес.

Така още с пристигането си в освободените български земи доскорошният браилски адвокат се сблъсква с големите и съдбоносни проблеми за бъдещето на българската нация и държава. Член на съдебния отдел при Съвета на императорския комисар, той работи под непосредственото ръководство на С. И. Лукиянов и изпълнява добросъвестно поставяните му задачи, като непрекъснато снове между Пловдив и София. Над всички задачи, особено след приключване работата на Берлинския конгрес и публикуването на договора, се откроява работата на комисията по изработването на протестен мемоар до европейските Велики сили от името на източнорумелийските българи. Заедно с българските духовни водачи, с Гр. Начович и Ив. Ев. Гешов, той формира т. нар. “умерено” течение сред противниците на берлинските решения¹¹ (то ратува за качествени промени в договора, но не и за неговото пълно непризнаване). В противовес на тези схващания т. нар. “радикали” начело с П. Р. Славейков и д-р Ст. Чомаков, отхвърлят категорично всички клаузи на договора. В хода на разискванията, проведени в пловдивския дом на екзарх Йосиф, “горещият по натура Д. Греков”, който е и “суетен за своето ораторско майсторство”¹², става основен опонент на “радикалите” (“непримиримите”). Активността му определя и ролята му на емисар, упълномощен заедно с Т. Икономов да представи един компромисен протестен мемоар на посланиците на европейските Велики сили в Отоманската столица. В последния момент Гр. Начович заменя Т. Икономов и в началото на октомври 1878 г. двамата пратеници се срещат с представители на Англия, Франция, Германия, Австро-Унгария, Италия и Русия, за да ги запознаят с нежеланието на източнорумелийските българи да живеят в автономна провинция, подчинена на султана. На 17 октомври 1878 г. двамата пратеници се завръщат от Цариград и информират екзарх Йосиф I за неприязненото отношение към исканията¹³. Враждебността, проявявана от западноевропейските представители спрямо Д. Греков и Гр. Начович, повлиява силно за оформяне на идеята, станала изходно начало в политическите възгледи на бесарабския българин: националното обединение на българите в единна държава не може да се постигне изведнъж. Въпреки отрицателното отношение на западноевропейските дип-

ломати в Цариград, подготовеният мемоар изиграва определена роля за мобилизиране на широки слоеве от българското общество против Берлинския договор¹⁴. От цариградската мисия Д. Греков извлича и друг извод: Европа има свои интереси, различни от руските, и те не могат да се изменят чрез мемоари и меморандуми независимо от това дали са справедливи, или не.

Опознал чрез силата на научното знание най-съществените принципи на тогавашното обществено-политическо развитие в Западна Европа, осмислил националната историческа съдба на българите чрез непосредствения контакт със свои сънародници-бесарабци и емигранти в румънската държава, доскорошният браилски адвокат прегръща като свое идейно знаме еволюционистки политически възгледи. През целия свой съзнателен живот на български политик и общественик той – надареният с буйна физическа и емоционална енергия мъж, революционерът по духовна вътрешна нагласа – ще се придържа предимно към еволюционистката политическа стратегия и тактика. Това разбиране става изходна аксиома в оценяване перспективите за разрешаване на болезнения въпрос за обединението на изкуствено разпокъсаната българска народност. Поради това присъствието му в състава на работни групи и делегации, които трябва да търсят дипломатическо решаване на сложен и противоречив казус от големия проблем за националното и държавно обединение, е доста често.

Погълнат от ежедневна работа в администрацията, завърналият се в София Д. Греков участва и в лишени от ефектния блясък на политическата дейност инициативи и начинания по устройване на българския следосвобожденски културен живот. Името му заедно с имената на проф. М. Дринов, М. Балабанов, П. Каравелов, Ив. Гюзелев, Й. Ковачев и др. срещахме сред учредителите на създаваната по инициатива на П. Вл. Алабин софийска публична библиотека¹⁵ (днес Националната библиотека “Св. св. Кирил и Методий”). Почти едновременно с това той е и един от основателите на Руско-българския клуб в града¹⁶, който след няколко месеца ще стане столица на Княжество България. Този факт, разглеждан всякога във връзка и с искрения личен стремеж към лоялност и коректно сътрудничество с руската администрация, и с официалните руски представители изобщо, дава основание тогава, а и по късно, твърде пресилено той да бъде категоризиран от официални австро-унгарски представители като един от “благоразположените спрямо Русия” български политици¹⁷.

Връхна точка в държавническата дейност на Д. Греков в първата година след Освобождението е участието му в Учредителното събрание в Търново (февруари – април 1879 г.). Той заема лидерска позиция сред “консерваторите”, поради което среща силно противодействие от “либералите” като Др. Цанков, П. Р. Славейков, П. Каравелов и др., които го характеризират като

антиконституционалист и едва ли не антидържавник. Но внимателното запознаване с източниковата литература, а и осмислянето на немалка част от дефектите на българския политически живот, позволява да се прави заключението, че в голяма част от своите действия в Търново Д. Греков се ръководи от руската стратегическа линия (недопускане разтурянето на Учредителното събрание при разрешаване изпращане на протест до Великите сили от името на депутати, но не и на институцията)¹⁸, без да отстъпва обаче от своите виждания за конституционни начала на възобновената българска държавност. Лично убеден в нецелесъобразността от писмени протести пред Европа, както и в добронамереността на княз Ал. Дондуков и С. Лукиянов, Д. Греков се надява чрез силата на ораторското слово да убеди депутатите да не се изпраща протест от името на Учредителното събрание. Но след като писмен протест от страна на мнозинството се подготвя¹⁹, кръгът около Д. Греков, Гр. Начович, К. Стоилов, М. Балабанов и др. подготвя свой писмен мемоар в протестен дух срещу решенията на Берлинския конгрес, който чрез посредничеството на А. П. Давидов изпраща до руския канцлер Горчаков²⁰. Документът ясно показва, че сред руските представители не съществува единно становище в отношението към Берлинския договор, каквото не съществува и сред българските депутати. Провеждал последователно в първата десетдневка на март указанията на княз Ал. М. Дондуков, макар и не в най-дипломатичната и сполучлива форма, Д. Греков е разочарован от липсата на ясна последователност в поведението на руските представители.

В старопрестолния град той е един от шестимата бесарабци, участващи в работата на Учредителното събрание²¹. Слабо познат на малцина или съвършено неизвестен за мнозинството от 229-те депутати, Д. Греков не прави никакви опити да формира група от съмишленици, в т. ч. и сред бесарабците. Обръщаме внимание върху тази подробност поради две причини: пасивността му в това отношение е своеобразен контрапункт на кадровата му политика като министър малко по-късно и – второ – няма нищо по-погрешно от това да се обяснява произходът на двете основни български партии с активната роля на личности като Д. Греков и Др. Цанков²² или с обструкцията от страна на мнозинството депутати на предложения на Д. Греков или на Гр. Начович²³. Пояснения от подобен род стоят твърде далеч от историческата истина.

Внимателното запознаване със “Стенографски дневници на парламентарните дебати в Учредителното събрание”, с мемоари²⁴ и с научна литература²⁵ показва, че Д. Греков е един от най-активните депутати – от всичките седемнадесет делови заседания по обсъждане на текстове той взема участие в шестнадесет със 103 изказвания, реплики и въпроси²⁶ (с това се нарежда

сред първите трима от 60-те участвали в дебатите). Неговият, на К. Стоилов, на Гр. Начович и др. "разумен консерватизъм", изложен най-добре в "Рапорта на комисията по основните начала", не би следвало да се интерпретира като пълно отрицание на правата на отделната личност и на основни демократични принципи. Той е по-скоро против охлократизма, против тенденцията към деформиране принципите на либерализма от XIX в., следван в Европа и след 1871 г. Това, разбира се, не означава, че във всички свои виждания той е безпогрешен. Навярно една от грешките му е пламенната защита на необходимостта от сенат, който да бъде "консервативно тяло", служещо за "сдържане и прекращение на увлеченията на Народното събрание".

Малко по-различно стоят нещата около отстояването от него разбиране в основата на законодателния живот задължително да се заложат имущественият и образователният ценз, чрез което се очакват по-добри условия за правов ред. Ако се подходи към обстановката от зимата и пролетта на 1879 г. без предубеждения ("добри" либерали и "лоши" консерватори), може да се оспорва само предложението в парламента да бъдат избирани за депутати български граждани над 25 години, притежаващи недвижими имоти или плащаци 100 гроша данък, или пък да са завършили гимназиално и висше образование²⁷. Критериите относно границите на ценза възбуждат възражения – 25 години е твърде ниска възраст, а 100 гроша данък е мярка, ограничава броя на избираемите. Но отхвърлянето на ценза изцяло, без дебати по размера на ограниченията, не би следвало да се квалифицира като особен пасив във възгледите на бъдещите консерватори, в т. ч. и във възгледите на Д. Греков.

Историческата дистанция позволява да се видят някои деформации на българския демократизъм от края на XIX в. – началото на XX в. В основата им стои не само голямата емоционалност на българина, не само "злата воля" на българските монарси, но и бягството от духа на "разумния консерватизъм", отстояван от Д. Греков, Т. Икономов и др. Смятаме, че отсъствието на имуществен и образователен ценз при избирането на депутати е предпоставка както за бъдещи нарушения на членове на отдели VIII и IX към глава XII на Търновската конституция ("За свободата на печата" и "За свободата на събранията), така и за аномалии в житейската практика по съблюдаването на член 65 и 66. Някои конституционни недостатъци²⁸ (напр. липсата на ясни текстове, регламентиращи взаимоотношенията между институциите на властта в чл. чл. 9, 10, 12, 13, 14 и др.) обуславят възможността за такива явления, като личния режим на Фердинанд, партизанщината, аспирациите за участие в политическия живот като средство за материално забогатяване и пр. "Разумният консерватизъм" на Д. Греков и на някои други по-видни консерватори не трябва да се оценява като средство, осигуряващо господ-

ството на монарха и ограничаването правата на народа. Макар и да предвижда по-големи права за държавния глава, той предполага по-ясно регламентиране на взаимоотношенията между различните видове власт и между институциите. В този смисъл "разумният консерватизъм" носи определен конструктивен заряд, макар и да гарантира повече власт за по-богатите слоеве на обществото. Картината не е по-различна обаче и в останалите европейски страни. Друг е въпросът, че мнозинството народни представители отхвърлят изцяло "Рапорт"-а с висшегласието на либералите.

Влязъл в остра словесна схватка с "буйните" на 2 март 1879 г. заради авантюристичното им предложение да се готви въоръжена борба срещу Берлинския договор²⁹, Д. Греков си спечелва ненавистта на либералските водачи. Поради това неволно става причина за най-критичното заседание на 27 март, когато се разглежда въпросът за сената и когато благодарение на доблестното поведение на неговия опонент Др. Цанков разтурянето на Учредителното събрание се осуетява. При все че самият той не носи пряка отговорност за създалата се конфликтна ситуация по разглеждания принципен въпрос, след случилото се Д. Греков приема без особена съпротива отхвърлянето на главната спорна идея³⁰.

Че той не е краен противник на демократизма като принцип при решаване на спорните проблеми, показва и фактът, че е срещу опитите да се дадат големи прерогативи на председателя на заседанията на Народното събрание, когато гласовете на депутатите са се поделили по равно. Това личи също и от защитата, която прави на принципа за задължително и безплатно образование³¹. "У който народ образованието е задължително, той успява. Затова няма съмнение, че и у нас трябва да бъде то задължително. Но трябва да бъде и безплатно, защото едното без другото не могат да бъдат"³² – твърди някогашният учител в Болградската гимназия. Неговият патриотизъм се изявява в Учредителното събрание и в случая, когато депутатите спорят на какъв език трябва да се работи при гласоподаване в парламента: ясно и кагеторично той заявява, че всеки депутат е български гражданин и поради това е длъжен да знае и употребява българския език, както е в много други страни³³.

След Учредителното и Великото народно събрание се пристъпва и към формиране на върховните органи на изпълнителната власт. Воден от руските съвети за формиране на коалиционен кабинет, княз Александър I Български се обръща към Д. Греков и Др. Цанков³⁴. Но значително по-възрастният и с по-богат опит Др. Цанков е непреклонен: той не може да формира правителство с хора като Д. Греков. От едно писмо на Ив. Е. Греков до Евл. Е. Георгиев узнаваме, че Др. Цанков е проявил склонност да оглави изпълнителната власт в Княжеството "само ако Греков не е в минис-

терството". Ала князът не се съгласил³⁵ и така се стига до създаването на първото правителство на Княжеството, в което Д. Греков оглавява Министерството на правосъдието.

Изложените дотук моменти около началната дейност на Д. Греков го представят като интересен политик с несъмнен принос на "първостроител" на българската държавност.

БЕДЕЖКИ

¹ Маринов, Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история. С., 1909, с. 560.

² Кънчов, В. Д-р Димитър Греков. – В: Летопис на бълг. книжовно дружество в София. Г. 2, 1900 – 1901, С., 1902, 52–54.

³ Куманов, М. Възпитаница на Болградската гимназия. – В: Болградската гимназия – сборник по случай 135 години от основаването ѝ. С., 1993, 158–164.

⁴ Т., Й. (Титоров, Й.). Бесарабските "вагабонти". Русе, 1879, с. 5.

⁵ Куманов, М. Цит. съч., с. 159.

⁶ Иречек, К. Български дневник (1881 – 1884). Т. 2, С., 1932, с. 529.

⁷ Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. 2, М., 1964, с. 351. (По-нататък ОБТИ).

⁸ Пак там, с. 358.

⁹ Пак там, с. 569.

¹⁰ Радев, С. Строителите на съвременна България. Т. 1, С., 1990, 36–38.

¹¹ Тодоров, Г. Временното руско управление в България през 1877 – 1879. С., 1958, с. 323. Вж. и Георгиев, В., Ст. Трифонов. История на българите в документи. Т. I, ч. I, С., 1994, 35–36.

¹² Радев, С. Цит. съч., с. 46.

¹³ Йосиф, екзарх Български. Дневник. С., 1992, с. 70.

¹⁴ Тодоров, Г. Цит. съч., с. 326.

¹⁵ Йорданов, В. История на Народната библиотека в София по случай 50 годишнината ѝ (1879–1929). С., 1930, с. 25.

¹⁶ СГОДА, ф. I – к, оп. 2, а. е. 772, л. 1.

¹⁷ НАИИ (Научен архив на Института по история), арх. к. III, оп. 6, а. е. 5, л. 25. Вж. и България в австроунгарски дипломатически документи (1879 – 1885 г.). Т. I, С., 1993, с. 64.

¹⁸ Маринов, Д. Цит. съч., 58–61.

¹⁹ Пак там, 62–66.

²⁰ ОБТИ. Т. 3, М., 1967, с. 504.

²¹ Останалите са митрополит Григорий от гр. Сороки, Димитър Казанакли от с. Тушбунар (Каменка), Евгений Стоянов от Кишинев и болградчаните Михаил Паничерски и Георги Велчев. Към същата група може да се отнесе също и Стефан Панов – бивш околийски началник ("старшия") на Измаил и Болград.

²² БИА, ф. 19, а. е. 10, л. 10.

²³ Иречек, К. Цит. съч., с. 530.

²⁴ Ганчев, Д. Спомени (1867 – 1887 г.). С., 1939, с. 99, 100 и др.; Спомени за Учредителното събрание от 1879 г. Състав. Ел. Стателова, З. Маркова, С., 1979, с. 105, 230–232 и др.

²⁵ Тодоров, Г. Към въпроса за произхода на политическите програми на партиите в Учредителното събрание. – Известия на института за българска история. Т. 7, 1957, 55–110; Маркова, З., Ел. Стателова. Учредителното събрание в Търново – Исторически преглед, 1979, № 3, 41–61; Търновските законодатели. Юбилеен сборник от научни студии, доклади и съобщения. С., 1980, с. 238; 100 години от създаването на Търновската конституция. С., 1986, с. 121.

²⁶ Димитров, Й. Учредителното събрание и българската обществена мисъл. – В: Търновските законодатели..., с. 153.

²⁷ Алманах на Българската конституция. Пловдив, 1911, с. 170.

²⁸ Пантев, А. Години на демокрация? С., 1992, 40–43.

²⁹ Тодоров, Г. Временното..., с. 213.

³⁰ Маринов, Д. Цит. съч., с. 74.

³¹ Стенографски дневници на Учредителното събрание в Търново. 1879, с. 98.

³² Пак там.

³³ Пак там, 22–23.

³⁴ Радев, Сим. Цит. съч., с. 171.

³⁵ Гешов, И. Е. Лична кореспонденция. С., 1994, с. 70